

ОСВІТА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА НАДДНІПРЯНЩИНИ 20-х – ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ ст.

УДК 94 (477):378 «1920-1933» 303.446

О. В. Ляпіна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУТИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ (1920-ті – ПОЧАТОК 1930-х рр.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано один з напрямів освітньої реформи радянської влади в УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр., а саме створення та функціонування інститутів народної освіти, на основі архівних матеріалів й історіографічних досліджень зроблено порівняльний аналіз діяльності цих вищих навчальних закладів.

Освітня реформа в сучасній Україні викликала жваву дискусію щодо мети, методів і доцільності її проведення. Саме тому зовсім не зайвим, на нашу думку, було б подивитись назад, звернути увагу на досвід реформування вітчизняної освітньої сфери. Одним з найбільш цікавих і не менш суперечливих є період 1919-го – початку 1930-х рр. – період суцільних експериментів в усіх сферах життя радянського суспільства, в тому числі і в сфері української вищої школи.

Історія створення та діяльності інститутів народної освіти в Україні є маловивченою проблемою вітчизняної історіографії. Тривалий час дослідники її ніби не помічали, визнаючи лише сам факт існування таких освітніх установ [21; 24]. На початку 1990-х рр. ситуація суттєво змінилась. Сучасні дослідники активно переглядають усі сторінки української історії, акцентуючи увагу саме на міжвоєнній добі як найбільш сфальсифікованій радянською історіографією. У низці праць відображено нове бачення історії вищої освіти УСРР. Необґрунтованість тез про доцільність реорганізацій системи вищої і середньої освіти України, надмірну педагогізацію навчального процесу в 1920-х рр. довели О. Колпакова [17, с. 11–22], В. Майборода [19, с. 58–64], А. Сасімов [23], проаналізувавши заходи радянського уряду в галузі народної освіти того часу. Почали з'являться і розло-

гі нарисів з історії окремих інститутів народної освіти, але все ще як частина університетських ювілейних видань [15, с. 35–66; 16, с. 41–58]. Натомість до сьогодення не створено єдиної комплексної праці, в якій би критично аналізувалась історія створення і діяльності ІНО в УСРР. Наша розвідка є спробою накреслити основні напрями майбутнього дослідження.

Становлення радянської влади на терені України тісно пов'язане з реформами в усіх галузях суспільного життя, в тому числі в системі освіти. Зміни, що відбувалися протягом 1919-го – початку 1930-х рр., суттєво вплинули на розвиток науки у вищих навчальних закладах України, на формування нової наукової еліти, на напрями і методи наукових досліджень. У ті роки університети як осередки комплексної підготовки кадрів для педагогічної та науково-дослідницької роботи номінально припинили існувати, замість них постали інститути народної освіти, основним завданням яких було виховання кваліфікованої робочої і спеціально-наукової сили для окремих галузей народного господарства, випуск організаторів й адміністраторів-педагогів.

Причини змін у системі освіти мали цілком прагматичне обґрунтування – потреби народного господарства: відновлення зруйнованого війною і революцією господарства країни потребувало великої кількості кваліфікованих робітників-техніків [22, с. 24]. Природно, що зміни ціннісних орієнтирів у молодого покоління необхідно було розпочинати саме в системі вищої освіти, у конкретних вузах.

Освітня реформа розпочалася в 1919 р. відповідно до схеми, викладеної народним комісаром освіти УСРР Г. Гриньком. Нею передбачалася ліквідація «цитаделі буржуазної освіти» – університетів як таких, що не відповідають «завданням народного господарства і державного будівництва», а з ними і всієї старої системи освіти [18, с. 4]. Нова схема ставила за мету централізацію освіти, введення нової спеціалізованої послідовності освітнього процесу: масова школа, школа для спеціалістів і школа для організаторів. Основою цієї системи, за задумом, мала стати трудова школа, яка давала лише певний ступінь кваліфікації. Інший шлях – «через другу ступінь загально-освітньої школи, через довге навчання, без перерви, в інститутах» – мав дати радянській державі робітника найвищої кваліфікації – спеціаліста-адміністратора [14, с. 3]. В основу реформи вищої школи, таким чином, було покладено завдання «...дати кваліфікованих фахівців. У зв'язку з цим Наркомпрос орієнтувався не на романтичну ідею «єдиної вищої школи», а на спеціальні інститути, які мусили зв'язатись з відповідною галуззю господарчого або державного життя, зрозуміють його політику і [будуть] реорганізуватись в згоді

з нею» [1, арк. 3]. Як бачимо, влада ставила цілком прагматичну мету – отримати кваліфіковані кадри, в першу чергу, для відбудови народного господарства, а в майбутньому – втілення в життя грандіозних планів радянського керівництва. Гуманітарній сфері в цій схемі відводилося другорядне місце. Реалізація цього плану означала позбавлення України нормальної академічної освіти, що в свою чергу становило велику небезпеку для розвитку української науки і культури [20, с. 215]. Була ще одна мета освітньої реформи, а саме «радянська» наукових установ і культурно-освітніх закладів, чому мали сприяти різноманітні реорганізації, що в результаті призвело до встановлення більш щільного контролю над ними з боку держави.

Отже, 1920 р. в УСРР була створена мережа вузькогалузових інститутів – «педагогічна вертикаль». До її складу входили 13 навчальних закладів – Вінницький, Волинський (Житомирський), Глухівський, Кам'янець-Подільський, Катеринославський, Київський, Миколаївський, Ніжинський, Одеський, Полтавський, Харківський, Херсонський та Чернігівський інститути народної освіти. Всі вони створювались різним шляхом: одні, як, наприклад, Київський, Одеський та Харківський, постали на базі реорганізації фізико-математичних та історико-філологічних факультетів відповідних дореволюційних університетів. Інші – з новоутворених у добу визвольних змагань університетів, наприклад, Катеринославський та Кам'янець-Подільський ІНО. Ніжинський інститут став продовженням Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька. Деякі, зокрема Донецький ІНО, було створено на базі педагогічних технікумів. Чисельний склад педагогічної мережі за 10 років існування ІНО змінювався. Так, з вересня 1924 р. припинив існувати Глухівський ІНО. Ще раніше – у січні 1924 р. було ліквідовано Вінницький інститут, а його студенти розподілені між іншими навчальними закладами, зокрема Київським і Житомирським ІНО [4, арк. 13]. Наступного року було створено новий заклад – Донецький ІНО в м. Луганську. На нашу думку, такі зміни у чисельному складі педагогічних вузів були обумовлені місцевими обставинами, можливостями губерніяльної влади забезпечити нормальний навчальний процес і потребами в кадрах для освітніх установ.

Усі інститути мали ряд спільних рис, до яких відносимо назву, частину навчальних дисциплін, організацію, методи навчальної роботи й обліку знань студентів, спроби налагодити нормальну науково-дослідницьку роботу через діяльність семінарів підвищеного типу та студентських наукових гуртків (хоча і з певними відмінностями між інститутами), обов'язкову громадсько-політичну діяльність

студентів і викладачів інституту. Окремо слід відмітити цілеспрямовану політику партійного керівництва УСРР на встановлення контролю за підготовкою радянських педагогів шляхом проведення так званих «чисток», які застосовувались як до науково-педагогічних кадрів, так і щодо студентів. Щорічні перереєстрації слухачів інститутів відбувались, зазвичай, на початку кожного навчального року. Їх основна мета полягала у всебічному з'ясуванні соціального, партійного і продуктивного складу учнів і звільненні навчальних закладів від «малокорисних радянській владі» елементів. Так, протягом 1921 р. 3 вузів України було виключено близько 20 % слухачів [3, арк. 252]. Згодом цей показник дещо зменшився, але все рівно залишався досить високим і становив майже 16 %, причому найбільші цифри у відношенні до загальної кількості студентів міста дали такі освітні центри, як Київ, Одеса, Катеринослав та Кам'янець-Подільський [13, арк. 211]. І все ж, у супереч політиці уніфікації освітньої сфери, між інститутами залишалося значно більше розбіжностей. На основних ми і акцентуємо увагу.

Відмінності виявились уже на початковій стадії. Відомо, що існувало два плани організації інституту – так звані «харківський» і «київський». Звичайно, зразковим був столичний Харківський ІНО, що функціонував відповідно до всіх вимог освітньої реформи: саме в ньому було створено ті три факультети, які цілком відповідали задуму керівників української освіти щодо підготовки справжніх радянських педагогів. Факультет соціального виховання мав готувати спеціалістів для закладів нижчої освіти – дошкільних установ, дитячих будинків та старшого концентру трудової школи. Випускники факультету профосвіти мали кваліфікацію викладача-організатора для трудових або професійних шкіл і технікумів відповідно до спеціалізації (викладач наук історичних, фізико-математичних і т. д.) [7, арк. 363 зв.]. Натомість факультет політосвіти мав дати достатню кількість підготовлених фахівців для ідеологічного виховання молоді. Київський, Катеринославський та Одеський інститути мали більше самостійності, вірогідно, через віддаленість від столиці. Наприклад, кияни спочатку відклали, а згодом і зовсім відмовились від утворення факультету політичної освіти, сформували значно більше різноманітних підвідділів і циклів [2, арк. 139 зв.]. Таким чином, у згаданих вище інститутах утворили тільки факультети соцвиху та профосвіти. Формування першого з них було обумовлено потребами народного господарства радянської республіки, а саме великою кількістю безпритульних дітей, необхідністю залучення до трудового процесу якомога більшої кількості дорослого населення, що відповідно вимагало звільнення жінок від виховання дітей і створення мережі дошкільних

закладів. Щодо факультету професійної освіти, то для його нормальної роботи потрібна була солідна матеріально-технічна база. Звичайно, в умовах відбудови економіки країни, зруйнованої війнами і революціями, знайти потрібні кошти було фактично неможливо. Тому з цією метою було використано наявні навчально-дослідні кабінети і лабораторії історико-філологічного та фізико-математичного факультетів дореволюційних університетів, результатом реорганізації яких він і став. У Катеринославі до революції 1917 р. університету, як відомо, не було. Втім, і за часів Російської імперії він був одним з провідних центрів вищої освіти зі сталими традиціями підготовки фахівців. До того ж, у Катеринославському університеті, створеному в 1918 р., були всі умови для нормальної навчально-дослідницької роботи [15, с. 21–44]. Тому, не дивно, що фактично з самого початку в Катеринославському ІНО також функціонував факультет профосвіти. Всі інші дев'ять (пізніше – 8) ІНО обмежились тільки факультетами соціального виховання [11, арк. 2–28].

Однією з головних проблем інститутів народної освіти, окрім постійної нестачі викладацьких кадрів і фінансів, було проведення українізації. Ще на початку освітньої реформи планувалося, що майбутня вища школа України має «виходити з місцевого становища і місцевих інтересів, забезпечити розвиток і відповідне становище української культури і науки». 1 жовтня 1920 р. УВІШ видало розпорядження про введення обов'язкових дисциплін українознавства й української мови на всіх факультетах вищих шкіл, переведення (по можливості) викладання на 1 і 2 курсах на українську мову. План українізації педагогічних установ був складений у 1923 р. Однак процес його реалізації виявився занадто повільним і наštовхнувся на ряд об'єктивних (неусталеність української термінології з ряду дисциплін, небажання частини викладачів, особливо суспільно-політичних і природничих наук, та більшості студентів перейти на українську мову) перепон. Хоча відсоток українців у загальній кількості студентів України постійно зростав (1922/1923 н. р. – 25 %, 1924/25 н. р. – 31,4 %), на 1924 р. інститутів народної освіти з українською мовою навчання було лише 4 – Вінницький, Кам'янець-Подільський, Полтавський та Херсонський. Ще у трьох інститутах – Житомирському, Київському та Одеському – викладання велося українською та російською мовами [6, арк. 1, 43, 44]. У наступні роки ситуація дещо змінилась. Так, у другій половині 1920-х рр. усі ІНО перейшли на «змішану» мову викладання. Повністю українізованим, окрім зазначених вище, став і Миколаївський інститут. Найгірша ситуація склалася у Дніпропетровську та

Луганську, де кількість викладачів, які володіли українською мовою, відповідно становила 47 % та 50 % [12, арк. 2]. Не дивлячись на це, Наркомат освіти наказував усім педагогічним установам остаточно перевести навчальну роботу на українську мову спочатку впродовж 1927/1928 н. р., згодом – 1929 р., хоча і зазначав, що адміністрація Дніпропетровського, Луганського, Ніжинського, Одеського, Полтавського та Чернігівського ІНО виявляє занадто пасивне ставлення до реалізації відповідних постанов [12, арк. 43, 57, 60]. Як відомо, на початку 1930-х рр. відбувається фактичне згорання політики «коренізації», в цей же час організація системи вищої освіти в Україні зазнала чергових змін, а тому питання «українізації» педагогічних установ втратило свою актуальність.

Ще однією важливою складовою підготовки педагогічних кадрів в УСРР в 1920-х – на початку 1930-х рр. було матеріальне забезпечення студентів. Як неодноразово відмічалось керівниками республіки, педагогічна освіта була найменш престижною. Водночас у роки першої п'ятирічки питання про належну підготовку радянських спеціалістів постійно було у полі зору партійного керівництва країни. Згідно з планами другої п'ятирічки вища школа мала підготувати у два рази більше спеціалістів, ніж у першій. Натомість статистичні дані не давали підстав для таких оптимістичних прогнозів. Так, порівнюючи дані про прийом за 1927/1928 та 1928/1929 н. р., відмітимо, що норми прийому до педагогічних інститутів України збільшились на 1240 місць (з 2010 до 3250), але зараховано студентами було лише на 529 чол. більше, тобто план прийому було виконано на 43 %. Причини такої ситуації полягали, насамперед, у недостатній матеріальній підтримці студентів-педагогів і незадовільному становищі з забезпеченням житлом. Зокрема, всі слухачі ІНО були поділені на п'ять поясів, у залежності від чого нараховувалась стипендія. На 1924 р. найбільшу стипендію 14 крб 50 коп. отримували тільки студенти Харківського інституту, найменшу – 12 крб – слухачі Житомирського, Кам'янець-Подільського та Чернігівського ІНО [5, арк. 42–46].

Наступна таблиця ілюструє розподіл стипендій по інститутах педагогічної вертикалі на листопад 1924 р. [5, арк. 68; 10, арк. 18–23].

Як бачимо, найкраще були забезпечені студенти Луганського інституту, вочевидь через те, що основну масу його слухачів складали випускники робітничих факультетів. Принагідно зазначимо, що всі слухачі робітфаків утримувались державним коштом.

Ще однією нагальною проблемою інститутів народної освіти було забезпечення гуртожитками, оскільки основну масу студентів складали робітники, селяни або сільська інтелігенція (вчителі).

Назва вузу	Кількість студентів	Кількість стипендіатів	% стипендіатів у загальній кількості студентів
Донецький ІНО	74	68	92 %
Житомирський ІНО	87	45	52 %
Кам'янець-Подільський ІНО	203	75	37 %
Катеринославський ІНО	832	135	16 %
Київський ІНО	1612	190	12 %
Миколаївський ІНО	244	45	18 %
Ніжинський ІНО	176	50	28 %
Одеський ІНО	828	138	17 %
Полтавський ІНО	192	85	44 %
Харківський ІНО	1644	175	11 %
Херсонський ІНО	194	55	28 %
Чернігівський ІНО	215	60	28 %

Назва вузу	Кількість власних гуртожитків	Кількість студентів у гуртожитках (% до загальної кількості)	Площа на одного студента
Дніпропетровський ІНО	Власного гуртожитку немає		
Донецький ІНО	3	253 (74 %)	1,1 кв. саж. = 5 кв. м
Житомирський ІНО	1	73 (38 %)	1,37 кв. саж. = 6 кв. м
Кам'янець-Подільський ІНО	2	139(61 %)	1,2 кв. саж. = 5,5 кв. м
Київський ІНО	1	208 (16 %)	0,92 кв. саж. = 4 кв. м
Миколаївський ІНО	1	63 (38 %)	1,04 кв. саж. = 5 кв. м
Ніжинський ІНО	1	273 (100 %)	1,62 кв. саж. = 7,4 кв. м
Одеський ІНО	2	329 (43 %)	1 кв. саж. = 4,5 кв. м
Полтавський ІНО	1	90(29 %)	1,3 кв. саж. = 6 кв. м
Харківський ІНО	1	580 (29 %)	0,9 кв. саж. = 4 кв. м
Херсонський ІНО	1	122 (54 %)	6 кв. м
Чернігівський ІНО	2	88 (50 %)	1,45 кв. саж. = 6,6 кв. м

Одразу зазначимо, що ця проблема була надзвичайно гострою протягом усієї історії ІНО. На час початку реформи – перша половина 1920-х рр. – ситуація була катастрофічною, студенти у переважній більшості мусили жити на приватних квартирах, що в свою чергу вимагало від них доброго матеріального стану. Але, як зазначалось

вище, далеко не всі отримували стипендії, отже велика кількість студентів була змушена заробляти гроші на проживання і таким чином пропускати лекції й заняття. Така ситуація абсолютно не влаштувала ні керівництво інститутів, ні Наркомат освіти. Адміністрація вузів, як могла, прагнула розв'язати дану проблему. Наприклад, студентів, які не мали де жити, могли розмістити в аудиторіях та службових приміщеннях інститутів, однак це було тимчасовим заходом, оскільки не давало можливості проводити нормально навчальну роботу. Ситуація погіршилась настільки, що в 1927 р. ректор Київського ІНО С. Семко, звертаючись до Наркомату освіти, погрожував зірвати прийом наступного 1927/1928 н. р., адже реальною була загроза залишити нових студентів просто на вулиці [8, арк. 2]. Проте з другої половини 1920-х рр. справа забезпечення гуртожитками почала повільно покращуватись. Зокрема, у 1927 р. майже всі педагогічні інститути мали власні помешкання для розселення частини студентів, невелика кількість їх також могла проживати у так званих Будинках Пролетарського студентства, які були у Києві, Одесі та Харкові. Дані наступної таблиці показують ситуацію зі студентськими гуртожитками у 12 інститутах педагогічного профілю у листопаді 1927 р. [9, арк. 4–317 зв.]

Як бачимо, найкраще були забезпечені житлом студенти Ніжинського ІНО, оскільки для власних потреб інститут використав усі можливі будівлі, у тому числі колишній студентський інтернат Історико-філологічного інституту князя Безбородька. Найгіршою була ситуація у Дніпропетровську, Києві, Харкові, адже це були великі освітні центри, а форсовані темпи підготовки вчителів, чого вимагало радянське керівництво, були зовсім матеріально не забезпечені.

Отже, освітня реформа початку 1920-х рр. в Україні мала на меті знищення університетів і створення профільних інститутів для потреб народного господарства. Для підготовки педагогічних кадрів у 13 містах республіки були засновані інститути народної освіти, основне завдання яких полягало у вихованні червоних педагогів для дошкільних і шкільних навчальних закладів. Не дивлячись на низку спільних рис, між новоствореними навчальними закладами існувало й багато відмінностей, що яскраво ілюструє перебіг українізації навчального процесу та матеріальне забезпечення студентів. Радянська влада більше уваги приділяла великим індустріальним центрам республіки, де створювались найбільш сприятливі умови для навчання молодих радянських спеціалістів (Дніпропетровськ, Луганськ, Харків). Утім, як видно з наведених таблиць, педагогічна освіта не була пріоритетним напрямком підготовки радянської інтелігенції.

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО). – Ф. 166, оп. 1, спр. 875.
2. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 2, спр. 263.
3. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 2, спр. 717.
4. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 4, спр. 619.
5. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 4, спр. 673.
6. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 4, спр. 750.
7. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 6, спр. 4625.
8. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 6, спр. 4635.
9. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 7, спр. 190.
10. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 7, спр. 278.
11. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 7, спр. 282.
12. ЦДАВО. – Ф. 166, оп. 7, спр. 509.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2008.
14. *Гринько Г.* Чергові завдання радянського будівництва в справі освіти / Г. Гринько // Вісник Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1920. – № 1. – С. 2–9.
15. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова ред. проф. М. В. Поляков. – Д., 2003.
16. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле й сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003.
17. *Колпакова О. В.* Національна вища школа в Україні (1917–1921 рр.) / О. В. Колпакова // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: [зб. ст.]. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 11–22.
18. Народное просвещение на Украине. – Х., 1924.
19. *Майборода В.* Особливості розвитку вищої педагогічної освіти в 1917–1941 рр. / В. Майборода // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 58–64.
20. *Оглоблін О.* Спомини про Миколу Зерова й Павла Филиповича / О. Оглоблін // Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963. – С. 213–230.
21. Розвиток науки в Київському університеті за сто років. – К., 1935.
22. *Ряппо Я.* О задачах Главпрофобра / Я. Ряппо // Третье Всеукраинское совещание по Просвещению [Выдержки из материалов, работ пленума и секций. Резолюции]. – Х., 1922. – С. 21–25.
23. *Сасімов А. А.* Вища школа радянської України (1928–1939 рр.) : [автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01] / А. А. Сасімов // Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998.
24. *Ткачова Л. І.* Інтелекція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К., 1985.

Надійшла до редакції 01.09.2008 р.